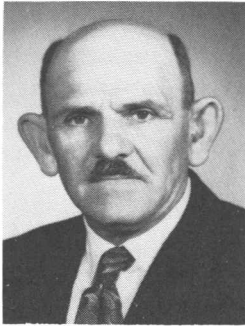

Інж. Юрій Добровольський

ВІД ВЕРЕСНЯ 1943 ДО 20 ЛИПНЯ 1944 рр. В РАЮ – БЕРЕЖАНАХ

Після звільнення з німецького полону (як бійця советської армії) в жовтні 1941 р., Дирекція лісів у Львові призначила мене на роботу в надлісництві Гермаківка, Борщівського повіту. Від початку 1942 р. працював я там заступником надлісничого, так зв. „форст-ад'юнктом”. Природа в Гермаківці прегарна в закутині між Дністром і Збручем, люди — добрі і свідомі українці... Однак думками я весь час летів до Раю біля

Бережан. Там я працював під час советської окупації, доки мене не погнали у військо. І я весь час мріяв про те, щоб туди повернутись. Такого часу дочекався у вересні 1943 р., коли Дирекція лісів перевела мене в надлісництво Рай, біля Бережан, на таку ж саму працю, з тим, що незабаром я мав стати надлісничим.

Тієї осені стояла чудова погода. Наладував я все своє майно на два вантажні вагони і, попрощавшись з Гермаківкою, виїхав до Раю. Їхали без пригод. Другого дня вночі, ми прибули на Бережанську станцію. Ще раніше я домовився з райвським надлісничим, про транспорт з Бережанської станції до Раю. Інж. Осип Баран розпоряджавсь тоді трактором з двома причіпками. Того було досить, щоб перевезти мої „скарби”, а кінь і корова мали відбути дорогу на власних ногах. Перечекавши на станції у вагоні до світанку, я вирішив іти з братом до Раю. Забравши з собою коня й корову, поспішаємо, щоб швидко розвантажити вагони, бо німці вимагали, щоби колеса могли чимскорше знову обертатися — як тоді казали „для перемоги.”

По дорозі ніхто нами не цікавився. Минули ринок, польський костел, українську бурсу, українсько-католицьке приходство, порохівню, ось і дім інж. Барана поблизу молодого саду, що його він садив, і близько в'їздової брами, від якої тягнеться славна липова алея до самого села Раю. Брат тримав на мотузці корову і чекав на дорозі, перед хатою; я, ведучи коня, входжу на подвір'я. Постукав, чекаю — нема відповіді. Знову стукаю, голосніше — напевно господарі твердо сплять... Підходжу до вікна, починаю тарабанити — кличу інженера, прошу відчинити — кричу хто я і чого хочу — але даремно, відповіді немає. Думаю — інженер або перебрався на інше мешкання або виїхав. Маршуємо до Раю, не договорившись про транспорт. За півгодини добились ми до хати, де я мав жити, разом із знайомим службовиком надлісництва. Тут вже повставали. Ставимо тварин у стайню, заходимо в хату. Закурили, поговорили і йду до надлісництва, щоби з надлісничим полагодити справу транспорту. Згадую йому, що ми заходили до інж. Барана, але даремно. Надійшов гайовий і ми послали його до

інж. Барана. Беру кількох гайових для допомоги, їдемо до Бережан. Приїхали на станцію, а вслід за нами притарахкотів і трактор інженера. Гайові підходять до тракториста, а він щось розповідає, швидко жестикулюючи руками. Нарешті ми довідались, що сьогодні раннім-ранком, інженерові трапилась погана пригода: до нього добивались „партизани” Ковпака чи як там йому. Інженер бачив одного з них біля вікна з конем, інший стояв напроти хати на дорозі. Все ж таки в хату їх не впустили, не зважаючи на погрози. Інженер, озброєний сокирою, пильнував біля вікон, щоб дати відсіч напасникам. Але до цього не дійшло, напасники певно зміркували сильну оборону і подались геть... Знервовані нападом господарі, не спали вже до ранку.

Я швидко збагнув у чому справа, мало не зареготав — але якоесь стримавсь. Беремося до роботи, вантажимо моє добро і воно скоро помандрувало до Раю. Незабаром я зустрів інж. Барана, подякував йому за трактор. Він і мені оповів про свою пригоду. Тоді я вже не витримав, розсміявся і щиро признався, що ті „ковпаківці” — це ж я був з братом. Вони напевно не оглядалися б на сокиру, зрештою в той час „ковпаківці” були вже в Карпатах, де наша славна УПА їх зовсім винищила.

Знаю, що ті красні партизани зрадники України, під командою „українця” Ковпака, йшли з-за Збруча через Скалу на Іванс Пусте, десь у липні 1943 р. Через Гермаківку перейшли ніччю. Ті московські наймити і москалі, їхали возами яких зо дві години повз мою хату, що стояла при самій дорозі. Ми чули великий рух, але не виглядали чи довідувались, хто це їхав. Вони в Гермаківці нікого не зачіпили, але вже в Іваню Пустім пограбували Союз Кооператив: довідались, де живе директор кооперативи, зайшли і погрожуючи наганом, наказали відкрити маґазин Союзу, з якого забрали харчі, горілку, цигарки і подались далі. Через Бережанщину вони не переходили. Ось які були мої пригоди зараз спочатку — в Раю біля Бережан!

На новому місці треба було братись до роботи, бо надлісництво працювало, як то кажуть „на всю пару”: для населення підготовляли дрова на зиму, а німці натискали, невідступно — давай і давай дрова. Контингенти були надзвичайно високі, — не господарювання, а грабунк. На наші протести ми діставали стандартну відповідь: тепер час воєнний і не можна бавитись в сантименти. Дрова заміняли і вуголь і бензину, та й фронт проглинав масу матеріялу. Важко було з вирубом, бо постійно чогось не вистачало, то пил, пильників, сокир; важко було знайти й робочих рук, бо ми платили „по закону”, тобто державну ставку, що була досить низька. Очевидно не все робилось по закону: ми продавали робітникам дрова також по державній ціні. Згодом, коли кожне надлісництво почало діставати приділи горілки як премії для рубачів, нам стало легше і все якоесь викручувались з тяжкої ситуації та справлялись з роботою. Праці було багато, доводилось працювати в канцелярії і виїжджати в ліси.

Так за роботою минула золота осінь і осіння дощева пора, ліс

інж. Барана. Беру кількох гайових для допомоги, їдемо до Бережан. Приїхали на станцію, а вслід за нами притаракотів і трактор інженера. Гайові підходять до тракториста, а він щось розповідає, швидко жестикулюючи руками. Нарешті ми довідались, що сьогодні раннім-ранком, інженерові трапилась погана пригода: до нього добивались „партизани” Ковпака чи як там йому. Інженер бачив одного з них біля вікна з конем, інший стояв напроти хати на дорозі. Все ж таки в хату їх не впустили, не зважаючи на погрози. Інженер, озброєний сокирою, пильнував біля вікон, щоб дати відсіч напасникам. Але до цього не дійшло, напасники певно зміркували сильну оборону і подались геть... Знервовані нападом господарі, не спали вже до ранку.

Я швидко збагнув у чому справа, мало не зареготав — але якось стримавсь. Беремося до роботи, вантажимо моє добро і воно скоро помандрувало до Раю. Незабаром я зустрів інж. Барана, подякував йому за трактор. Він і мені оповів про свою пригоду. Тоді я вже не витримав, розсміявся і щиро признався, що ті „ковпаківці” — це ж я був з братом. Вони напевно не оглядалися б на сокиру, зрештою в той час „ковпаківці” були вже в Карпатах, де наша славна УПА їх зовсім винищила.

Знаю, що ті красні партизани зрадники України, під командою „українця” Ковпака, йшли з-за Збруча через Скалу на Іванів Пусте, десь у липні 1943 р. Через Гермаківку перейшли ніччю. Ті московські наймити і москалі, їхали возами яких за дві години повз мою хату, що стояла при самій дорозі. Ми чули великий рух, але не виглядали чи довідувались, хто це їхав. Вони в Гермаківці нікого не зачіпили, але вже в Іваню Пустім пограбували Союз Кооператив: довідались, де живе директор кооперативи, зайшли і погрожуючи наганом, наказали відкрити магазин Союзу, з якого забрали харчі, горілку, цигарки і подались далі. Через Бережанщину вони не переходили. Ось які були мої пригоди зараз спочатку — в Раю біля Бережан!

На новому місці треба було братись до роботи, бо надлісництво працювало, як то кажуть „на всю пару”: для населення підготовляли дрова на зиму, а німці натискали, невідступно — давай і давай дрова. Контингенти були надзвичайно високі, — не господарювання, а грабунк. На наші протести ми діставали стандартну відповідь: тепер час воєнний і не можна бавитись в сантименти. Дрова заміняли і вуголь і бензину, та й фронт проглинав масу матеріялу. Важко було з вирубом, бо постійно чогось не вистачало, то пил, пильників, сокир; важко було знайти й робочих рук, бо ми платили „по закону”, тобто державну ставку, що була досить низька. Очевидно не все робилось по закону: ми продавали робітникам дрова також по державній ціні. Згодом, коли кожне надлісництво почало діставати приділи горілки як премії для рубачів, нам стало легше і все якось викручувались з тяжкої ситуації та справлялись з роботою. Праці було багато, доводилось працювати в канцелярії і виїжджати в ліси.

Так за роботою минула золота осінь і осіння дощова пора, ліс

скував мороз, а там і зима покрила його білою габою. У вільний час не забувасмо за лісову розкіш — полювання. Щоправда, за законом право на полювання мали тільки німці. Наші ліси були поділені на ловецькі „ревіри”, і кожний мав свого власника-німця. Наш ревір також належав якомусь німцеві, що постійно жив у Львові. За весь час, ми його так і бачили. Зброю ми мали від дирекції лісів у Львові. В лісовій гушавині, стріляй дика скільки хочеш — хто міг зловити, коли ми знали кожний закуток у лісі? Німці не дуже показували свого носа в лісах, навіть тоді, коли на Бережанщині не було ще й чутки про УПА.

Часто приходили до нас більші чи менші німецькі „достойники”, прохаючи приготувати для них лови. Коли трапивсь стриманий порядніший чоловік — були лови хоча й не дуже гомінкі; коли ж якийсь „юберменш” — відповідь була коротка: цей „ревір” належить такому-то власникові, полювання без його згоди заборонено. Інколи серед зими, приходили до нас німці по дрова. Мали „бецугшайни”, себто приділи, але вони були мінімальні, а погрітись кожний хотів. Зазначу, що дисципліновані німці ніколи не вимагали, а завжди чемненько просили, адже ми були державною інституцією. Можливо, що на це впливала наша лісова напіввійськова уніформа, обов’язково з поясом. Поліційні години нас не стосувались, ми могли перебувати поза домом круглу добу. Це нам дуже допомагало в утриманні зв’язків з нашим підпіллям. Не раз мали ми в себе панів з Гестапо, кримінальної поліції, „крайсгавтманшафту” та інших. Завдяки дровам, ми навіть жили з тими панями у великій згоді, бо постійно був запас дров поза контролею, з якого давали ми дрова крадькома своїм, що не мали приділу, а також мусіли частину давати німцям, щоби „дружба” далі існувала.

Хоч мене перекинули до Раю, офіційно я далі підлягав Чортківській філії Дирекції лісів у Львові. Мої німецькі зверхники не змінялись і часто нас відвідували. Головним шефом Чортківської філії був „форстмайстер” Кавфманн. На нас не-німців, він дививсь згори, але в праці був дуже коректний. Зате його заступник надлісничий Йоган Цак, то був душа-чоловік. Приємно про нього згадати: вирозумілий, людяний, завжди готовий допомогти. Хоч і партієць, і то з малим числом на партійній виказці (давний партієць), він належав до німців-людей. Між іншими, йому завдячую те, що не потрапив у советські руки... Про Кавфманна ми старались не забувати, зате Цака самі нетерпляче очікували: від нього ми довідувались всяких новин, що діється у головному управлінні лісами, включно до новин із фронту. Взимку ми влаштовували Цакові гучне полювання. Він щедро обдаровував нас набоями, яких нам тоді бракувало — а ми віддячувались подарунками у формі меду, товсту, тютюну, а він відсилав своїй родині у голодному „фатерлянді”.

Прийшла зима 1943-1944 року, морозна-сніговита, настала зимово-мертва тиша. Вдень лунали удари сокир та тріск зрубаних дерев. Пе-

ред заходом сонця ліс повертався до зимового сну, але тільки на декілька годин. Відходили робітники — і ліс оживав: від заходу до сходу сонця його стежки заповняли сотні підпільників та вояків Української Повстанської Армії. Ліс прикривав їх, ховав від непевних очей та небажаних свідків. Північна Бережанщина надавалась для дій УПА, бо її лісові масиви, що простягались від сходу, лучились на заході з карпатськими лісами. Деякі масиви Раївського надлісництва творили так зв. глухі кути, недоступні від пізньої осені аж до пізньої весни. В таких місцях, повстанці здебільшого робили свої бази, вишколювали нових юнаків, закладали магазини і т.п. Для таких дій, ідеальні були Тростянецькі ліси з бездоріжжям і самою будовою терену. Дощовою порою, глинкувата земля розм'якшала, перетворюючись у непрохідне багно, знову взимку, снігові замети унеможливлювали доступ. Там і отаборились наші повстанці. Восени 1943 р., на той табір УПА вчинили німці напад, але нічого не добившись, відступили з великими втратами, і більше туди не навідувались.

Південна Бережанщина, між Золотою Липою і Стрипою — це рівнина, і через відсутність лісів була менше вигідним тереном для пересувань УПА. Там доводилось використовувати осінні, звичайно дощові ночі, або зимовий час, із сніговіями та метелицями, що тримали небажаних свідків у теплих хатах. За польської окупації, поляки привезли в ту полосу чимало своїх колоністів, тому поміж чисто українськими селами були розкидані польські колонії, але їх усіх советська влада взимку 1940 р. вивезла на схід; тому тепер УПА-ї, було легше продиратися і вислизнутись. УПА мала шлях чистий, відкритий на всі боки — не було перед ким ховатися. Тепер не тільки північна лісиста Бережанщина, стала тереном дій і маршів УПА, але й безлісне Поділля стало безпечнішим. У тому часі майже в кожному селі було дві влади: одна офіційна, що підлягала німецькій владі, друга — українському підпіллю. Обидві „влади”, тримали між собою живі зв'язки і багато справ спільно вирішували, зокрема справу контингентів сільсько-господарських продуктів та справу набору робочої сили до Німеччини. Українське населення йшло рука-в-руку з нашими повстанцями та підпільниками. Кожна хата стояла для них отвором, і не було випадку, щоб хтось доніс німцям, де перебувають повстанці, за якими постійно слідувало гестапо.

Ніби взамін за польських колоністів, німці призначили по наших селах іншу біду — директорів „лігеншафтів”, себто державних господарств за большевиків, а колишніх фільварків за польської окупації. Директорами були переважно поляки-„фольксдойчі”, лише де-не-де правдиві німці. Директор-німець не цікавився тим, що діється в селі, а як випродувати більше збіжжя для голодного „фатерлянду”, такий в політику не втручався. У директорів-поляків було навпаки: вони більше цікавились подіями в селі, чим своїми обов'язками в „лігеншафтах”. Скоро вони стали свого роду поліцією чи її донощиками. Одначе, всі ті „пани” вмить повтікали з наших сіл у міста, під охорону

влади, як тільки почало ставати трохи „гарячіше”. Вистачало одних відвідин наших підпільників, щоб такий — „звивав ходяки”. Траплялись і між директорами порядні люди, котрі йшли нашим на руку і часто допомагали харчами, або підводами. Але таких було мало, здебільшого, коли траплявся українець.

Про те, що діялось у лісі, ми в надлісництві знали через нашу лісову службу. Наші гайові, обходячи свої райони, мали з самостійниками-підпільниками добрі і приязні відносини, подекуди були навіть зв'язковими із зовнішнім світом. Через них — надлісництво мало зв'язок з УПА та нашим підпіллям. Часто доводилось ділитися з ними нашими запасами, які ми отримували як приділ від німців, горілкою, мукою, товщами, шкірою тощо. Ось так ми старалися відтяжувати наші села, на яких і так тяжіли великі обов'язки супроти своїх і чужих. Нижча лісова обслуга складалась переважно з українців, що в більшості жили в лісах, у державних гаївках. Було й декілька поляків, але вони жили десь на селі, а ліс обходили десятими дорогами. Між лісничими були два поляки. Один, Вінш, був лісничим в Шибаліні, жив на лісничівці біля шляху-гостинця, що йшов з Бережан до Козови. За польської окупації був великим польським патріотом, за німців став — „фольксдойчом” і великим німецьким патріотом, „правдивий чуд без Вісли”. Коли ж ліс почав роїтись від повстанців, Вінш покинув лісничівку і поселився в Бережанах. Другий Слівінські, був лісничим в Базниківці. До надлісництва в Раю, він „приплентався” за большевиків у 1940 р. Хоч знав українську мову, до всіх демонстративно звертався лише по московськи, якої то мови він не знав і таки дуже погано нею володів. По приході німців, перейшов на лісництво до Тростянця. Жив там у неприступному лісі, під самим боком нашої повстанської бази — там був небажаним свідком. Слівінські, хоч і став надмірно льюальним до нової влади, однак належав до польського підпілля, займаючи там визначне місце. Завдяки йому, німці зробили наскок на нашу повстанську базу в тростянецькому лісі восени 1943 р. Наскок був навдалий, але і Слівінські вже довго не грів місця. Пізньої осені того ж року, повертаючись із надлісництва, він десь на горі перед Тростянцем пропав. Кінь з возом дійшов додому, але без нього.

З поміж гайових-українців тільки один не йшов з духом часу — К - р з Лісник, що мав великі очі й вуха, та — ще більший рот. Він одержав упімнення-попередження від певних чинників, мовляв, коли не примкне рота, то сам того пошкодує. К-р злякався і втік під опіку-охорону кримінальної поліції в Бережанах, що її шефом був Ковальські (поляк-фольксдойч з познанщини, добре володів німецькою і польською мовами). Він хотів з тієї „події” зробити велику аферу, можливо, щоб використати її проти нашого підпілля. Поліція жадала від надлісництва вяснень. На прохання надлісничого, якимсь ту справу полагодити, я згодився поїхати до станиці поліції в Бережанах. Вона містилась при дорозі, що йшла з Бережан до Лісник. Полагодивши складні формальності вже при вході до будинку, я ввійшов у кімнату

шефа. Сухо привітавшись, Ковальські запитав: „Де є ваш гайовий К-р?” Відповідаю, що мусить бути у своєму районі. Ковальські кивнув головою до якогось посіпаки в бюрі, той підійшов до дверей, відчинив їх . . . і ввів у кімнату К-ра. Вдаю здивованого, питаю, що він тут робить, адже тепер службові години. К-р залепетав до мене крізь сльози: „пане надлісничий, рятуйте мене, бо мене хочуть забити!” Спокійно заявляю К-рові, що надлісництво не втручається у будь-чії приватні справи. Коли йому хтось погрожує, хай звернеться ось до пана шефа, а цей йому напевно допоможе. Наше діло — ліс. Потім беру „урядовий тон” і раджу, точніше приказую К-рові йти додому і виконувати обов’язки, накладені владою. Розмова дещо затягається, Ковальські терпеливо слухає, врешті питає мене, чи немає тут якого політичного підґрунття? Кажу: „ми лісоводи політикою не займаємось, працюємо в лісі і лісом живемо, а К-ра справа має мабуть зовсім приватний характер на тлі особистих поррахунків про які він певно знає. Ми тепер в надлісництві так перетяжені працею, що такими справами цікавитись не маємо ні змоги ані часу, з тим я і відіхав.” Здається, за день чи два К-р повернувся на своє місце і ніхто його не зачіпав. Йому — кажучи —, нічого й не загрозувало, мав тільки тримати язик за зубами (а про його пригоду нас заздалегідь повідомили).

У навалі праці і політично-воєнних дій, минав час — ми й не стямили, як грудень добігав кінця. На латинський свят-вечір, закінчили працю в полудень. У хаті я ще добре не оглянувся, аж прибігає післанець: надлісничий просить негайно прибути до надлісництва. Йду, злий, але йду. Він вийшов назустріч, попрохав пробачити, що турбує. Виявилось, що сюди прибув „крайсландвірт” з Бережан, фон Горіц і хоче йти на полювання, просить провідника. Надлісничий вирішив послати мене, мовляв, я говорю німецькою мовою і добре знаю цей ліс — можливо він міркував, що в моїй присутності фон Горіцові не станеться будь-яка кривда від лісу . . . Хай тебе лихо поб’є! — міркую. Незабаром почне смеркатись, ліс заройється від партизанів і підпільників, а ти веди пана крайсландвірта на полювання! А що як зіткнемось з якоюсь заставою? За себе я не боявся, але як побачать хлопці німця, та ще й таку „шишку”, то напевно скортить, дещо його розпитати. . . Надлісничий наполягає, щоб іти, бо ж ніяк відмовитись; скажемо, що в лісі партизани — тоді запитає чому досі він про те не знає і нікого не повідомили. . . І так зле й так не добре! Вирішую йти, що буде, те й буде. Заходимо в надлісництво, знайомлюся з тим фон Горіцом, та його товаришем також якоюсь „грубою рибою”. П’ємо по чарці і виходимо, бо як стемніє, то полювання не буде, — зустрічаємо гайового якраз з того району, куди я мав намір повести „мисливців”. Беру його з собою. У німців гарні мисливські карабіни, я йду з дробовиком. В розмові натякаю, що йти в таку пору не дуже-то безпечно: ночами лісом всякі люди ходять, легко собі лиха налитати. . . Але німцям ані ду-ду! І не думають вертатись, ще й мене заспокоюють: „Чого ви боїтеся? Ми ж узброєні, а тут у „наших” лісах, спокійно! „Міркую — говори своє, ду-

же багато допоможе тобі зброя, коли натрапимо на заставу. Питаю гайового, як там в його районі, чи спокійно? Він каже, що в глибину лісу краще не йти (і показує очима на німців), а понад краєм звірини не буде. Кажу гайовому, що хочу, щоб оті пани трохи провітрилися і без пригод вернулись. Гайовий зрозумів і вийшов дуже добре: обвів нас краєм лісу кілька кілометрів так хитро, що ні зайця, ані повстанця „гості” не бачили. З чим прийшли — з тим і пішли. Німці хоча нічого не вполювали, були вдоволені „шпаціргангом” по лісі де є „фріше люфт”. За вдалий прохід, ми в надлісництві ще раз випили по чарці і вони поїхали до міста, а я додому, радий, що обійшлося без пригод. Між іншим, той фон Горіц хоч і дивився на інших трохи згори, однак був виrozumілий і всякі прохання старався по своїй спроможності, полагджувати позитивно. З надлісництвом він жив завжди в згоді.

— ** —

Наше Різдво 1944 р. відсвяткував я докладно, „як звичай каже”. В Бережанах і околиці проживала моя найближча родина, багато знайомих і друзів — було куди ходити в гості і кого частувати. Наші керівники далеко, а в надлісництві самі свої, тому ми й не надто журилися урядовими годинами. Післясвят **гора праці**: видача матеріялу для тартаків, вивіз „кльоців” до Бережан на станцію, видача опалу на „бецугшайни”, поїздки в ліси — годі було встигнути все полагодити як слід. Десь в половині лютого мав я поїхати до Гермаківки на кілька днів. Там, у відділі продажу й видачі дров, трапилася помилка, яку треба було на місці справити. В той час, у Бережанах між німцями було помітне занепокоєння. Ми догадувались, що на фронті не все гаразд. Пізно увечорі, перед днем мого виїзду, пстелефонував до нас Цак і нашвидку повідомив, щоб я не виїздив з Раю; у Чорткові велика паніка — совети наближаються до міста. По тих кількох реченнях розмова перервалася. Нас це трохи затривожило. Другого дня рано, надлісничий їде до Бережан, щоб довідатись про все від німців, до яких ми мали легкий доступ. Повернувся він сумний і повідомив, що становище на фронті досить погане: совети прорвали фронт нижче Тернополя; Бережанам покищо нічого не загрожує, але там гарячково готуються до евакуації, крайсгавітман старається дістати транспорт для цивільного населення, яке хотіло б добровільно евакуюватись. В думці дякую Цакові, що в останнім гарячковім моменті не забув про мене та вчасно перестеріг, бо готов був заїхати чортові в зуби! . . . Через кілька днів, до нас заїхала порядком евакуації, кінна фарма з Винниці. Ескортував ті коні і майно німець, з допомогою наших людей. Вони стояли кілька днів у Раю, у великих стайнях біля графської палати. Евакували понад сто прекрасних жеребців різної породи й раси. Я хотів купити в німця пару орловських рисаків, але той поставив ціну 50 тисяч нім. марок — навіть на воснні часи надто висока ціна. „Конєфарма” подалась на захід, а другого дня мій надлісничий спакував своє майно на віз і виїхав з родиною до Калуша. Все урядування він

передав мені, бо я ще не збірився куди то виїздити.

Советські війська прорвали німецьку лінію на ріці Стрипі, на південь від Тернополя і оточили в місті частину німців. Прорвавшись, совети прямували поміж Золотою Слободою і Вівсям на Підгайці та Бережани, де німців майже не було. Однак Золота Слобода впродовж яких двох тижнів переходила з рук до рук: вночі зайдуть совети і займуть село, а вранці німецький відділ із залізничного двірця Слобода-Теофіпілька, з одним танком — приїжджає і проганяє большевиків. Німців не більше як тридцять вояків, а советів мов саранчі і багато з них там полягли. Советські частини залишили Козову збоку і підходили до Потур, дійшли аж до Глухої Долини. В Бережанах у той час, німців мов вимів. Залишилась маленька залога. В самому місті тривога. Через Бережани ідуть підводами втікачі з-над Стрипи. Майже все свідоме громадянство Бережан їде на захід. Багато людей особливо молодих, ідуть пішком. Сумно стало в надлісництві, праця не клеїлась. В Бережанах годі вже зустріти знайомого. Б'юся з думками, що робити, їхати чи ждати? Сиджу в Раю тримаючи зв'язок зі світом через молодого лісничого. Добрий хлопець щодня мене відвідує, хоч сам дуже зайнятий в підпіллі (служба безпеки). Раджуся з ним що робити. Він вислухав мене і порадив не рухатись з місця, бо Наш Провід забороняє виїжджати; всі виїдуть, а хто тут залишиться? Отже треба лишатися, хоч для мене подвійна небезпека і від московської сарани (я був в советській армії) і польського підпілля. Поляки при наближенні советів, почали зчиняти галас, виступати проти українців, а навіть видавали якісь заочні присуди смерти на наших чільних громадян. Українське населення сиділо пригноблене по хатах, мало хто показується.

Про польське підпілля розповідав мені лісничий-зв'язковий. Поляки свято вірять, що в перших лавах советської армії, наступають відділи Андерса!.. Тому вони готуються до розправи з українцями, в чому їм очевидно допоможе ця армія, бо самі сили не мають. Поляки в Галичині доволі добре „влаштувались”, мали своїх довірених людей, зокрема біля кожного німецького „достойника” мали по кілька секретарок-польок... Ті молоді дівчата, навіть з добрих родин, жертвували душу й тіло для „маткі ойчизни”. На око льояльні супроти німців, вони підбираючи їх та піддобрюючись на всякі лади — здобували від своїх шефів не раз цінні відомості для польського підпілля, тобто грали на дві руки, бо багато з них признавалось до так зв. „фольксдойчерства”. Казали, що у Львові на п'ятьох поляків — два були „фольксдойчі”, і так скрізь у Східній Галичині! Важко сказати, чи їхня „ойчизна” дійсно була б гордою з тих жертв своїх дочок: не дуже то багато вони допомогли Польщі та й не тій про яку вони думали, бо до них прийшла советська Польща, яка винищила і тодішнє польське підпілля, а вони всі думали, що прийде Польща Андерса разом зі всіма передвосними достойниками, генералами та полковниками... Польщі вони нічого не допомогли, зате старались пошкодити україн-

цям, і їхнє підпілля в першу чергу було звернене проти українців. Знову німецька влада ганяючись передусім за ОУН та УПА, польське підпілля — толерувала. У Бережанах теж було польське підпілля, керівником якого був лікар д-р Білінські, директор місцевої лікарні, ренегат — з українського роду. Він кермував усіми протиукраїнськими виступами, аж врешті-решт, загинув від української кулі. Одного дня в кінці лютого, його викликали до хворого поляка. Це не дійшов був до будинку, як пролунав постріл, і той україножер упав трупом. Атентатчик щасливо висмикнувся з того місця, але зіткнувся з невеликим відділом німецького війська, що повертався з вправ на Сторожиську. Коли німецький офіцер хотів його затримати, він довго не надумуючись, відкрив вогонь по німцеві і почав, відстрелюючись — втікати. Старшина згинув на місці. Зчинився рух, вояки кинулись за ним стріляючи, і його ранили. Вкінці він заліз під місток оточений ворогами, ще деякий час відстрілювався і останню кулю спрямував собі в голову, щоб живцем не потрапити ворогові в руки.

Після того випадку „польонія” в Бережанах скаженіла. На Бережанщині діяли декілька міцних осередків польського підпілля. Досить сильний був у самому місті, але годі було його зліквідувати, з огляду на німецьку залогоу. Друга станиця добре озброєна, була в Підвисокім, вона мала зброю ще з 1939 р. від мародерів польського війська. Третій осередок був в Гуті біля Наравьа, де була польська колонія. Колоністи працювали у скляній гуті, а самий осередок отаборивсь в лісі, далеко від головної дороги. Ті поляки діяли в першу чергу проти українців. Проти німців вони не робили ніяких виступів, хіба рідкісні провокаційні випадки, що мали йти за рахунок українського підпілля. Німці за ними не слідкували, ані не старались їх зліквідувати, залишаючи як забороло проти українців. Наші, деякий час толерували той польський осередок, до часу, коли стало ясно, що через Гуту вела головна дорога пересування УПА зі сходу на захід. Коли розпочався перемарш частин Повстанської Армії з Волині в Карпати, — тоді прийшла остання година і для Гути: без огляду на опір, — фабрику скла і колонію наші знищили і спалили. Хто з колоністів вискочив з душею, той утік до Бережан або Підвисокого, щоб там доповнити польське підпілля і ... чекати на прихід армії Андерса.

Від половини лютого 1944, почалася відлига. Я здебільшого перебував у хаті, бо в надлісництві праці не було через близькість фронту. Щодня приходив до мене „вуйко Фаріон” — гайовий з Лісник, який жив над шляхом з Бережан до Рогатина. Розповідав, що бачив і чув про те, що діється в Бережанах, зокрема про польське підпілля. Починаю відчувати загрозу, вночі так легко напасти на мою хату за селом і ніхто мені не допоможе, бо сусіди далеко. Правда, маю дві мисливські рушниці, але поляки не зайці, до того ж вони добре озброєні. Признаюсь лісничому, що я таки поважно zagrożений на випадок польського нападу. Він заспокоює мене, кажучи, що справу залагодить з нашими. І справді того ж вечора прийшов до мене підпільник

з автоматичною зброєю, ще й з ручними гранатами і приніс в подарунок советську десятизарядку! Тепер можемо боронитись. Хата цегляна, під хатою міцний льох-пивниця. По заході сонця барикадуємо двері й вікна. Нас у хаті четверо мужчин: я з братом, хлопець до коней і друг-підпільник, який передше працював у надлісництві, як лісовий практикант.

Фронт наближався. Ми взялись магазинувати збіжжя для підпілля і УПА. В лісі недалеко Раю — готуємо сховища, звичайно працюємо по заході сонця. Справа пішла скорим темпом, і в короткому часі магазини заповнились збіжжям. У той час я дістав від свого лісничого ще одну роботу. Одного дня він прийшов обладований пакунковим папером. Пояснює мені завдання: підпілля хоче удекорувати Бережани перед приходом красноармійців, всілякими протикомуністичними і протимосковськими гаслами. Я маю приготувати ті гасла. Крім білого паперу, дістав ще й кольоровий. З нього витинаємо букви, і наклеюємо їх на білий папір. На безділлі, робота не погана. Вдень я рисував і витинав букви, увечорі приходили помічники і ліпили їх на папір. Справились і з цим завданням — „надрукували” багато гасел та закликів до красноармійців.

Десь у другій половині березня перед вечором, приходять мій лісничий. Заслоняємо вікна, свіtimo лампу, сидимо розмовляючи про біжучі справи. Лісничий час до часу встає, підходить до вікна, відхиляє заслону, поглядає в п'тьму. Трохи згодом кличе: бачу у вікні велику заграву! Лісничий пояснює, що це горить графська палата і великі стайні. А потім розказує про справу. Ні палата, ані стайні не приносять Раєві й околиці жадної користі, навпаки — досі вони служили тільки ворогам, як бази проти нас: за польської окупації там стояла кінна поліція, що їздила на паціфікації, за большевицької окупації — кінна частина НКВД. Тому підпілля вирішило спалити ті будинки, щоб більше ніяка погань там не гніздилась. А лісничий спеціально прийшов до мене, щоб я не перелякався, побачивши велику пожежу і не знаючи, у чому справа.

**

Наприкінці березня був такий глибокий сніг, що годі було б втікати, коли б довелось. Одного ранку, як тільки розвиднілося, пробився снігами до мене вуйко Фаріон, здалеку гукаючи: „Пане надлісничий все в порядку, совети до Бережан не прийдуть!” Він розповів, що тієї ночі з Рогатина на Тернопіль проїхало багато німецьких танків. Напевно большевиків проженуть, а може й підуть на схід. На душі полегшало, адже бодай на якийсь час відпала большевицька небезпека. Дійсно, німці швидко відкинули большевиків аж на Стрипу і звільнили з оточення німецьку частину в Тернополі. В цегельні біля моєї хати, отаборилась дивізійна пекарня, різниця м'яса і пошта. Хатою я мусів поділитися з німцями, двома старшинами і двадцятьма шоферами. То була частина панцерної дивізії „Гогенштау”, яку перекинули з Фран-

ції на східній фронт. Як тільки устabilізувалася фронтова лінія на Стрипі, Бережани почали повертатись до нормальнішого життя. Поляки притихли, носи пішли в долину. У місто повернувся „крайсгавтман” та деякі господарчі відділи, з’явилася ортскомандантура, також дехто з українців. Тепер я мав у хаті німців, які часом розповідали про події на фронті. Розповідали про важкі бої за звільнення Тернополя: сотні трупів лежали так довго, що почали розкладатись, важко було дихати і приходилось вдягати протигазові маски. Німці заховувались чемно і коректно. Нічого не вимагали, іноді ще й самі частували правдивим французьким коньяком, привезеним з Франції. В ті дні вперше над Бережанами почали літати советські літаки-розвідчики по одному або по два. Їх чомусь називали „кукурудзяниками”. Вони прилітали, звичайно присмерком, скидали декілька запальних бомб і зникали. Ціляли вони переважно в Бережанську залізничу станцію, але не влучили ні разу. Згодом літаки лишали Бережани в спокою і літали кудись в напрямку Ходорова. Зрештою, в Бережанах і так не було вже що бомбардувати, бо важливіші об’єкти німці знищили ще в 1941 р. Советських „кукурудзяників” німці не зачіпали, не маючи протилетунської зброї. Але коли вони летіли низько, то вояки стріляли по них з автоматичної зброї, фосфоризуючими кулями. Літаки відповідали тим самим. Шкоди не було ні німцям ані літакам, але було нащо подивитися, коли ті кулі немов свято-іванські вогники летіли в гору — і вниз... Німецькі літаки ми бачили лише один раз. Одного дня, перед самим заходом сонця, ескадра німецьких штукасів пролетіла дуже низенько понад Раєм, в напрямі на Підгайці, потім пролунали вибухи. Це було в березні, ще під час советського наступу.

***

Ми опинились у прифронтовій полосі. Цивільних людей в Бережанах майже не видно, зате на кожному кроці, або вояки або польова жандармерія. Союз кооператив та ще деякі господарські установи відновили діяльність. В надлісництві праці не відновляємо, хоча й прийшов час садити культури, але хто тепер піде в ліс на роботу? Запас готових дров у лісі, лісничий на мою вказівку роздавав нашим людям безкоштовно. Хто прохав, тому давали, щоб лише мав чим їх вивезти з лісу. Приходили по дрова також німці, вони забирали дрова власним транспортом. Я переніс канцелярію в мою хату, і будинок надлісництва, залишився порожнім біля руїн палати. Від часу до часу, там квартирували німецькі частини. Котроїсь ночі, коли не було там нікого, хтось вломився в будинок надлісництва, розбив касу, але крім нікому непотрібних паперів — нічого не знайшов. На своєму господарстві я трохи зорав і засіяв на всякий випадок, щоб було що їсти. Прибувають до мене лісничі з сусідніх надлісництв. Їх начальство ще взимку виїхало на захід. Усіх приймаю „під свою опіку”, раджу триматись гурту. Моя лісова „влада” не подає про себе жадної вістки. Після Великодня, який ми відсвяткували того року більше чим скромно, німці-квартиранти покинули мене і переїхали кудись ближче фронту.

Натомість у Раю, в парку попід деревами, розташувались військові майстерні. Туди звозили пошкоджені авта і навіть танки. Варстати на око невеликі, але з їх допомогою ремонтували все дуже швидко. Совети від якогось часу немов забули про Бережани, видно, що також нічого не знали про наші варстати, бо всюди було спокійно. У кімнату, де раніше жили вояки, забрела квочка з курчатами. Якраз надворі трохи похолодніло, коли квочка вивела курчат зі стодоли, розуміється без нашого відома — і вони „закватирувались” на соломі, де ще кілька днів тому спали німецькі вояки. Однієї ночі, досить пізно, несподівано приїхав Цак. Саме тієї ночі большевики згадали про Бережани і досить важко досягли їх бомбами. Цак при тому, мало що не загинув. Він, не зважаючи на мої запросини перейти в іншу кімнату, таки спинився в тій, що й квочка з курчатами. Розповів про свої переживання в Чорткові: всі звідти втікали стрімголов: на дорогах відбувались дантийсько-пекельні сцени. Люди втікали автами, кіньми, пішком... Коли якесь авто зіпсувалось, його спихали в рів, і там воно вже чекало... приходу советів: сантиментів чи помочі — жадних не було. Наше лісове управління з Чорткова виїхало в Криницю. Коротко розповідаю йому про місцеву ситуацію. Цак, іменував мене тоді надлісничим, з тим, що мені підлягають усі надлісництва від Помор'ян аж до Завалова і я маю їх контролювати. За нормальних часів така праця була б понад сили однієї людини, але тепер і так жадної праці немає. Розповідав Цак і про нову німецьку зброю, якої ніхто не має, що введовзі покаже чудеса: всі, мовляв, на цю зброю надіються. Другого дня Цак пішов до Бережан, де налагодив контакт з німецькою військовою і цивільною владою. Потім він зібрав ще різні потрібні відомості й поїхав до Криниці, здавати рапорт. Виїжджаючи, обіцяв швидко повернутись, і справді, через кілька днів приїхав, разом з моїм шефом Кавфманом. Я знову повторив Кавфманові все, що сказав Цакові, додавши, що лісова служба вже три місяці не одержувала платні. Кавфман вислухав мої жалі, і поїхав з Цаком до Львова. Через декілька днів Цак повернувся з грішми для лісовиків, та ще й чималим приділом шкіри на чоботи. Тепер вже маю роботу: треба було і гроші виплачувати, і шкіру ділити. Кавфман поїхав до Криниці а Цак мав „настало” залишитись у Раю. Він десь роздобув авто, від війська дістав бензину і весь час — кудись їздить. Часом їду з ним до Помор'ян, Підгаєць, Козови, навіть до Золотої Слободи, де щоправда лісу не було, але я мав приватну справу і намовив Цака поїхати. Слобода була за яких 10 км. від фронту. Автом туди було тяжко доїхати, бо німецькі танки зовсім знищили шлях з Бережан до Тернополя, а біля Козови — його взагалі не було. Німці пробували направити руїну, сипали там каміння, цеглу з жидівських домів Козови, але шлях знову обернувся в болото, перемішане з цеглою. Врешті-решт німці махнули рукою на той „гостинець” і їхали просто полями. Перед Слободою, на фільваркових полях недалеко дороги, німці наклали багато амуніції, звідки її довозили до фронтової лінії. Амуніція лежала „шахівницею” бездоганно замаскованою.

Довозили її візками-однокінками. Візниками були або італійці або калмики, що служили в німецькій армії. В Слободі ми задержались коротко, совети досить часто її обстрілювали, і село було знищене. В Гиновичах ми оглядали молодий ліс, знищений німецькими танками. Німці розшукували там українських повстанців, котрих не знайшли, але молодий ліс пропав.

З наших прогулянок Цак здебільшого, не повертався з порожніми руками. Закоханий у зброю, він завжди щось привозив — незвичайну рушницю, якийсь револьвер, або автомат. У його авті був цілий арсенал. Але з Цаком був мені й клопіт. Коли нікуди не їхав, то йшов у ліс, і то ще перед сходом сонця, де блукав аж до сніданку. По полудні знову в ліс — аж до пізньої ночі. Звірини не стріляв, тільки слідував за нею. Всі мої прохання та попередження він збував сміхом: „Ви думаєте, що я боюсь українських партизан? Що ж вони мені можуть зробити? От в найгіршому випадку, відберуть зброю — маю її доволі.” Зрештою в лісі тоді не було багато підпільників, а тих що були, ми попередили, мовляв, коли стрінуть такого-то самотнього німця, хай його не займають, він нікому ні шкоди, ані кривди не зробить.

З моїм лісничим-інформатором зустрічаюся майже щодня. Праця в підпіллі закипіла знову. Магазинують харчі, зброю і в першу чергу ліки, які було дуже важко дістати. З Бережанських аптек, наші підпільники забрали все корисне й вартісне. В запевнення німців, українські націоналісти зовсім не вірили, і готувались до важкої зустрічі з большевиками. На „чудесну” зброю німців та їхню можливість відперти московію на схід, вони дивились скептично. Провід змінив у той час свою думку, щодо виїзду наших людей на захід; тепер нікого не затримували хто хотів виїхати, лише попереджували, що в Польщі нашим втікачам не буде добре.

В лісі ми й далі нічого не робили. Німці потребували дров, мали їх згідно з інструкціями Цака рубати самі. Від безділля, коли Цака не було вдома, я запрягав коня і роз'їздив по околиці, бував і близько фронту, біля Слободи. Там, щоправда, було небезпечно їздити конем, бо калмики побачивши доброго коня, мовчки його відпрягали і забирали. Правдоподібно, від таких пригод охороняла мене моя лісова напіввійськова уніформа. У тій метушні і поїздках, час скоро минав. Ось вже і червень проминув. До Бережан заходжу рідко — нема до кого. Часто мене відвідують в Раю мої професори з гімназії, о. катехит Василь Дубицький і проф. Михайло Підлужний. Приходять на кисле молоко. Кажуть, що з Бережан не думають нікуди їхати...

Десь у половині липня приїхав Цак з Бережан, а з ним і німецький старшина - фронтовик. Говорили про події на фронті, і старшина запевнив мене, що на нашому відтинку зовсім безпечно. Цак сказав, що я можу поїхати до Львова і привезти нові уніформи для всіх службовиків. Потяги між Бережанами і Львовом ходили ще нормально. Вранці 18 липня 1944 р. помандрували ми з одним лісничим до Львова. До Перемишлян їхали цілком вигідно. А в Перемишлянах потяг за

кілька хвилин заповнили втікачі. Люди перелякані, розповідають, що десь поблизу Перемишлян совети прорвали лінію, — німці втікають. З трудом доїхали ми до Львова і пішли до Дирекції лісів. Приходимо, а там самі цивільні, які говорять по-польськи! Зустрічаю знайомого колегу-поляка, інж. Літинського, розповідаю, чого приїхав. Він тільки засміявся: „Не бачите, що тут діється? Ми з години на годину чекаємо советів!” По наших уніформах й слід пропав. Прямо з Дирекції поспішаємо назад на двірць. Поїзди на Бережани вже не йдуть! Яюсь дістали ми квитки до Ходорова і прибули туди одним із останніх потягів; звідти до Потутор, потім і до Бережан. У Раю ніхто нас так швидко не сподівався. Ми повернулись раннім-ранком. Цак був у лісі і незабаром прийшов снідати. Розповідаю йому про подорож. Каже, що в Бережанах спокійно, але подумавши хвилинку, заявив, що їде до Львова, щоб там особисто роздивитись що і як. Після сніданку Цак поїхав, а я трохи відпочивши, пішов до Бережан. Там уже повно втікачів. Німці проголосили добровільну евакуацію. Іду до Союзу Кооператив, де працював мій брат. Німець-начальник виїхав. Лишилися декілька службовиків-українців. Вони й самі не знають — їхати чи лишатись? Кажу братові, щоб скоро повертався додому, бо треба й нам збиратися в дорогу. Йдучи до Раю, помітив я велику заграву. То горів будинок надлісництва. Опісля сказав мені мій лісничий, що його спалили наші, не бажаючи на майбутнє жадної державної установи в селі. Прийшов брат, починаємо пакувати речі. Розповідає, що до Союзу заходили багато німців по сигарети й горілку, і за все платили. На вояках помітні виразні прояви деморалізації, кожний висловлював побажання чим скоріше опинитись у „Фатерлянді”. Того дня увечорі десь далеко на північному сході було видно заграву та було чути безпереривний гуркіт гармат. Як ми згодом довідалися, то був бій під Бродами. Тієї ж ночі рештки військових варстатів виїхали з Раю. Другого дня вранці приїхав Цак. Він просто чудом повернувся із Львова. Побачивши спаковані вози, він порадив негайно виїжджати до Криниці, де зустрінемося. Попроцавшись щиро, так яюсь усе склалось, що ні Криниці, ані його я більше не бачив. Допаковуємо вози, ріжемо кілька курок, заколюємо підсвинка — треба ж буде в дорозі щось їсти, і виїжджаємо. Була година 1.30 по полудні, 20-го липня 1944 р. . . В останню хвилину долучився до нас тітчин син, що послав свою родину на захід ще на весну. Тепер сам не міг виїхати, бо вчора німці скерували останній транспорт з Бережан, з цивільним населенням — на Ходорів.

З Раю їдемо на Надорожнів, потім на Жовців. Прямуємо на Журавно. Обминаємо головні дороги, бо вони переповнені втікачами, крім того творять приманливу ціль для советських літаків. Погода дописує, коли б не дай Боже, падав дощ, то ні цивільним ані військовим транспортом не переїхав би на тих „дорогах”. Через Дністер переїхали мостом біля Журавна. Міст охороняли німці, але нікого не затримували. Через Стрий ми доїхали до Турки. Звідти я думав повернути на

захід і прямувати до Криниці. В Турці зустрів багатьох товаришів ще з Львівської політехніки. Радимось і гуртом йдемо по перепустки до „ортскомандантури”. Німці видають перепустки, але один старший віком генерал, абсолютно не радить нам їхати на захід. Він пропонує нам переїхати Карпати біля Ужока і їхати на Мадярщину. Там спокійно, і під охороною німецької армії ми зможено, — твердив він продовжувати свою подорож безпечно. Прикордонні перепустки, зможемо отримати в Турці. На північ від Карпат діє польська партизантка, крайне по-ворожому наставлена до втікачів-українців. Дійсно, перспектива незavidна, навіть, коли б ми дісталися до Польщі, тому рішаємо їхати через Карпати.

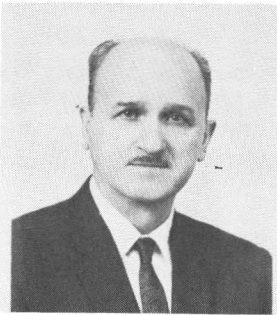
З Турки виїхали ми до села Борині, поблизу кордону. Тут ще трохи затримались, бо нікому не хотілось кидати рідну землю. . . Аж одного дня, десь після обіду, налетіла ескадра советських літаків, вже не тих старих „кукурудзяників”, а швидкісних мабуть американських бомбардувальників. Бомб не скидали, зате обстріляли село запальними кулями. У кількох місцях загорілись хати. Були вбиті й поранені. Тому, другого дня ми покинули Бориню, і опинилися на Закарпатті. Залишили Рідну Землю, розбрелись по всьому світі. . . Чи діждемося слушного часу, щоб повернутись у рідні сторони? — Хіба сам Господь знає...

З'їзд Бережанців у місті Байройті в Баварії в 1948 р. Посередині сидить проф. д-р Зенон Кузеля.

З БЕРЕЖАН В ДАЛЕКУ ДОРОГУ

Лишилися мені
Лиш спомини чудові,
Неначе ті пісні,
Невиспівані в слові.
Неначе ті пісні,
Що не співають — сняться,
І родяться у сні,
І в сні хіба присняться . . .

Богдан Лепкий

Бережани на передодні евакуації

На початку 1944 року, оборонна лінія однієї німецької армії, що тоді відступала на східньому фронті, проходила вздовж ріки Серет на Поділлі, над якою опірним пунктом було місто Тернопіль, віддалене від Бережан на 55 кілометрів. Супроти цього, місто Бережани і велике число сіл на сході Бережанського повіту, опинилися в прифронтовій полосі. Мешканці тієї полоси, жили в постійній тривозі й непевності, бо кожної хвилини можна було сподіватися пролому фронту на ріці Сереті й приходу большевиків, що зрештою таки сталось раз у лютому, а потім у березні 1944 року. Тоді большевики захопили Тернопіль і відкинули німців аж поза місто Підгайці, що лежало на полуднево-західньому відтинку фронту і дійшли до села Денисів — на захід від Тернополя, звідки пряма дорога до Бережан. Але німцям вдалося великими зусиллями „залатати” той пролом і відібрати знову Тернопіль. Однак Бережани, як окружене місто з численними військовими, поліційними і цивільними німецькими урядами й установами, а також як важливий залізничний пункт, що сполучав місто із Львовом та Підгайцями, а через вузлову станцію в Потуторах з Тернополем і Ходоровом, було весь час предметом повітряних атак большевицької авіації. Треба підкреслити, що ті налети, продовжувані аж до останнього дня, коли прийшлося залишати місто, себто 20 липня 1944 року, не зробили багато шкоди в місті.

В обличчі страху й непевності завтрішнього дня, багато громадян-Бережанців виїхали з родинами ще в лютому і березні до дальших, західніх околиць Галичини, а я зробив це щойно 1. червня. Завіз родину до Старого Самбора, там поміг їй влаштуватися в дільниці міста „Долішна Посада” і повернувся знову до Бережан на працю в Окружному Союзі Українських Кооператив. Бувши в той час начальником Організаційного Відділу того ж Союзу, я виконував ще й обов'язки головного директора, коли тодішній директор Михайло Вербицький зголосився до Української Дивізії „Галичина”. Але яка то

вже була робота в тому Союзі? Всі ми залишилися на своїх місцях, виконуючи найконечнішу роботу, щоби тільки не піти до копання стрілецьких чи протитанкових ровів, а в найгіршому випадку не виїхати до Німеччини на примусові роботи. Наша товарова база випродувала залишки товарів, знову заготівельні пункти як: збіжжевий, яринний і яєчний — приймали дещо, але вже не в такій кількості як передше. Всім було відомо, що тут кожної хвилі, може прийти червона армія, бо в тому часі вона наступала повною силою на всіх відтинках східного фронту. Така непевна ситуація, що зависнула над мешканцями міста Бережан і околиці, тривала аж до 20. липня. Того дня ранком стало відомо, що большевики прорвали оборонну лінію над Серетом, зайняли Тернопіль і дійшли до містечка Козови, віддаленого від Бережан — усього 15 кілометрів. В виду такої небезпеки, почалася гарячкова евакуація міста. Найперше вибралися всі німецькі цивільні уряди й установи, відтак військові і поліція, вкінці українські. В місті переполох і паніка. Всі вулиці заповнені особовими і вантажними автами, підводами і людьми, що прямували на головний шлях з Бережан через село Лісники на Рогатин. До однієї з валок підвід, що задержалися на ринку, долучився і я з моїм швагром. Однак проїхати дальше не було можливо через те, що тим шляхом проходили частини німецького війська: на схід прямували резерви для підкріплення заломаного фронту, а на захід йшли розбиті останки якоїсь військової групи. День був вельми гарний: небо чисте, сонце гріло аж пекло, а на дорозі курява від проїзних автомашин, гармат та підвід. На обличчях німецьких вояків слідні втома й зневіра, цивільних — страх і непевність. Але все рухається, старається як найскоріше залишити місто, щоби бути подальше від близького фронту.

В дорозі на Старий Самбір

Десь біля 10-ої години ранку, довженна валка возів наладованих харчами й речами щоденного вжитку, на яких примістилися члени родин новітніх виходнів, починає просуватися вперед. Їдемо крізь села Лісники, Куряни, Демня, Підвисоке в напрямі міста Рогатина. На душі кожного з нас ніби легше стало, бо маємо змогу їхати, але з другого боку в наших серцях залишився невимовний біль, сум і жаль за рідними порогами, за батьківською землею, що її приходиться покидати. Потішаємо себе, що не надовго, може місяць або два прийдеться денебудь перебути ці страхіття, а там знову повернемо до своїх хат. Бо такі нікому з нас навіть на думку не приходило, що воснні події покотяться в такому шаленому темпі і не тільки не дозволять нам повернутися скоро назад до своїх домів, але взагалі відберуть можливість раз на завжди їх побачити.

Коли ми опинилися вже за селом Куряни, раптом надлетіли два большевицькі літаки і з низького польету обстріляли нашу валку. Всі кинулися до придорожного рова для охорони перед їхніми пострілами. На щастя — ніхто із біженців не пострадав, лише були вбиті

два німецькі вояки й один їх кінь. Після того нападу, ми вже не мали ніяких перешкод і їхали спокійно далі до призначеного місця. Під вечір прибули до Рогатина, тут переночували й раннім-ранком вирушили в дальшу дорогу — в напрямі на Жидачів, а там через Лисятичі, місто Стрий, села Завадів, Гаї Вижні, місто Дрогобич до Самбора, звідси до Старого Самбора — нового місця нашого тимчасового перебування. Приїхали ми до Старого Самбора в суботу 22. липня.

На тому місці хочу з приємністю згадати про щирих і добрих людей, яких ми зустрічали в часі нашої довгої подорожі: вони з повним розумінням і симпатією відносилися до нас і допомагали чим тільки могли. За те, щире їм спасибі.

Зустріч з родиною

Зустріч з нашими родинами була дуже сердешна й зворушлива. Ми всі раділи собою, а зокрема наша родина тішилась, що ми повернулися з прифронтової полоси живі й здорові. Тепер, з'єднані з нашими рідними, ми рішили відпочити день-два, а потім їхати дальше на захід, до більше безпечного місця, яким на нашу гадку, було місто Криниця. Користаючи з цього, що в Старому Самборі перебувало в тому часі кілька українських родин з Бережан та повіту, як родина бл.п. д-ра Франца Бабяка, бл. п. дир. Теодора Боянівського й інших і дуже симпатична родина із східніх земель України проф. Павла Савчука, з якою всі щиро подружили, ми скликали коротку нараду для обміркування нашої дальшої мандрівки. До вибраної нами Криниці можна було дістатися через Хирів, а також через Турку і Балигород. З уваги на те, що в Хирові були часті напади польської партизанки, ми побоюлися їхати в тому напрямі, як зрештою радив нам бл.п. Франц Бабяк, але обрали довший шлях і як нам видавалося, безпечніший через Турку на Балигород. Бл.п. д-р Бабяк стояв на своєму, переконуючи нас, що шлях на Хирів є коротший і ми скоріше дістанемось до Криниці. Що ж до активності польських партизанів на тому шляху, він не прив'язував великої ваги. Остаточно ми домовилися: я із своїм швагром, проф. П. Савчук і ще кількох Бережанських громадян, поїдемо до Криниці через Турку, а д-р Бабяк і його родина, до того міста поїдуть через Хирів. Пізніше ми довідалися, що д-р Ф. Бабяк і його зять Снилик, попали в засідку польської партизанки і згинули з її рук під самою Криницею.

Ранком у вівторок, 25-го липня, ми вирушили до Турки. Їхали поволі, любуючись гарними красвидами нашої Бойківщини. Перед вечором ми вже були в оселі Турка. Тут застали багато втікачів з Бережанщини, Підгасччини та інших повітів, а навіть зі Львова. Між ними були два директори Ревізійного Союзу Українських Кооператив: Микола Капуста й Іван Грабар, який не думав їхати за границю, але постановив залишитися якийсь час тут в горах, а пізніше повернути назад до Львова. В Турці задержалися теж розбитки якоїсь німецької

частини й „ортскомандо” з міста Бережан. При ньому працювала як перекладач-дольмечер Оксана Бачинська, дочка визначного церковного й народного діяча, Бережанського пароха о. каноніка Євзея Бачинського. Стрінувши її, я поінформував про наш намір їхати до Криниці через Балигород та спитав, чи той шлях є безпечний від партизанів. На підставі тих інформацій, які вона мала в тій хвилині, на цьому шляху покищо безпечно. Заспокоєний таким запевненням, пішов я спати на свою квартиру, де з родиною заночував. Але не встиг ще задрімати, як прибіг від Оксани післанець з пересторогою: не їхати до Криниці через Балигород, бо там є велике число польських партизанів, що нападають на переїзні валки українських втікачів, ограбовують та вбивають. Краще залишити їзду до Криниці, взяти напрям на Сянки, перейти малярську границю і тією дорогою дістатися на наше Закарпаття. Радо прийняв я добру раду Оксани Бачинської і наступного дня в середу 26. липня, як лише почало благословитись на світ, ми разом з іншими нашими земляками вирушили в дорогу, що вела до граничної місцевости Сянки.

Переїзд границі й побут на Срібній Землі

Після полудня того ж дня, станули ми перед малярською границею в Сянках. Перед нами стояв невеликий граничний будинок, у якому вешталися малярські пограничники і жандарми з когутячими хвостами на шапках. Границя на той час була зачинена. Всі військові автомашини та вози, як також і цивільні, мусіли задержатися перед замкненим переїздом. В певному моменті із військової автомашини висів німецький старшина, ввійшов до будинку, де містилася команда пограничників і по якомусь часі, видно домоворились щодо переходу границі, дав знак колоні військових автомашин і вони рушили в дальшу дорогу, переходячи границю. Коли остання автомашина перейшла на малярську сторону, я і мої земляки пустилися теж до переїзду. Але яке було наше здивування і рівночасно розчарування, коли пограничник замкнув перед нашим носом переїзд і не впустив нас переїхати на другу сторону. Однак ми не дали за програму. Використавши нагоду, коли проходив границю інший німецький військовий відділ та їдучи за ним, ми майже силою переїхали на другий бік. Досить довго переходила наша велика валка возів малярську границю, щоб дістатися на бажану землю наших братів – закарпатських українців. У наші серця вступила нова надія, стало радісніше на душі, коли вже опинилися на Срібній Землі. Як сьогодні, пригадую собі нашу їзду із Сянок до Ужока. З'їжджаючи в долину довгою серпентиною, ми любувалися чудовим заходом сонця, що своїми золотими проміннями огорнуло зелені верхи карпатських гір; вдихали повними грудьми свіже, запашне гірське повітря, насичене ароматом дерев та свіжо скошених трав, що лежали при дорозі, а з долини долітав до нас шум ріки Уж. Пізно вечером прибули ми до першого села на Закарпатті — Кострини. Зупинилися перед першими його хатами, розтаборилися

таки обабіч дороги і приготувалися до нічного відпочинку. Цю першу ніч на Срібній Землі, перевели спокійно і безпечно. З'їли неவிбагливу, на швидку руку приготовану вечерю, спали твердим сном, забуваючи про всі невігоди, труднощі і турботи, що мали їх в часі дороги. Не спала лише родина начальника збірної громади бл.п. Корнеля Осадци з Волощини, Підгасецького повіту; вона схвильована, метушилась із світлом біля свого воза. Тут в ночі одна з його дочок, Марія, замужня за Петром Букавином, якого в страшний спосіб замордували большевицькі партизани на початку квітня 1944 року в селі Мужиліві Підгасецького повіту, народила сина. Його зараз таки охрестили з „води”, надаючи ім'я Петро, в пам'ять покійного батька. Коли рано ми довідалися про цю радісну подію в нашому таборі, поспішили до родини Осадців, щоби зложити щирі гратуляції мамі новонародженого і його родині. Після короткого постою під тим селом, наша колона рушила в дальшу дорогу. Проїхавши кілька кілометрів, ми знову спинилися перед великим селом, якого назви вже не пригадую. На наказ місцевої мадярської влади, колона мусіла завернути на недалекий вигін-долину, для тимчасового побуту. Вигін цей був досить великий з потічком, що перепливав тудою і недалекими горбами, покритими кущами. В'їхавши на цей вигін, кожний старався зайняти добре і вигідне для себе місце. Згодом, коли вже всі отаборились, дістали від влади наказ виготовити списки всіх таборовиків, коней, корів, возів та іншого майна. Очевидно між нами знайшлося багато охочих до праці осіб, які змієця взяли до того діла. На другий чи третій день нашого перебування, наші пекарі з Бережан Сорока і Петрушевський, викопали в берегах великі ями-печі, та почали випікати хліб для таборовиків; вони з кожним днем прибували все більше так, що стан табору піднісся до одної тисячі возів з кількатисячним населенням.

Перебуваючи в цій долині до половини серпня, ми завжди використовували кожен нагоду, щоби зайти до села та познайомитись із його мешканцями, а при тому придбати дещо з харчів, зокрема молоко й масло для дітей. Часті наші відвідини села, звернули увагу мадярських жандармів, які дуже пильно стежили за нами та намагалися держати нас здалека від місцевого населення. Але ми всеж таки стрічалися. Місцевому населенню, а особливо молоді, вони заборонили взагалі стрічатися і говорити з нами після того, як першої неділі по полудні молодь з нашого табору завела співанки й танки таки на лузі й запросила до себе хлопців і дівчат з села до свого гурту. Як радо вони прийняли те запрошення і як радо прийшли вони до своїх братів і сестер! Побачивши закарпатську молодь серед галицької, жандарми кинулись до гурту, витягли їх силою і наказали йти геть. Прикро було дивитися на таке безправне поведіння жандармів з місцевим українським населенням, що ще так недавно, бо всього п'ять років минуло, мало власну державу і втішались повною свободою і волею. Але що ж ми могли зробити? Хіба співчувати нашим братам та бажати ворогам швидкого упадку. Пізніше оповідали нам місцеві гро-

мадяни, що мадярська влада заарештувала і заслала до концентраційних таборів усіх свідоміших українців. Навіть заборонила населенню Срібної Землі називати себе українцями, а тільки русинами. Але mimo посиленого мадярського терору, українці Закарпаття не піддавалися, а держалися далі свого.

Після трьох тижнів безжурного життя на цьому вигоні, з наказу мадярської влади, нас перекинено в околицю міста Кошиць. Спакнувши все добро на вози, рушили ми до нового місця призначення. Дорога вела через словацьку границю, в місцевості Сніна. Коли ми прибули ранком одного серпневого дня до тієї місцевості, словацька гранична сторожа на чолі з поручником, зажадала списків всіх, хто мав переходити границю, а також складення зброї, коли б хто таку мав. Маючи при собі потрібні списки наших таборовиків, я показав їх поручникові, а він переглянувши їх на швидку руку, дав свою згоду на перехід границі. Станувши на переді колони, я почав вичитувати за порядком таборовиків, щоби вони переїздили границю, попередивши їх, що кожний, хто не складе пальної зброї, буде задержаний і не зможе перейти до нового місця постою. Поволі і без перешкод наша валка проїжджала словацько-мадярську границю. В певному моменті, у наші ряди вїхав несподівано якийсь транспорт цивільних людей. Коли словацька військова сторожа перевірила кілька тих возів, виявилось, що у них є захована зброя, а везуть її „фольксдойчери”, що втікають з України. Очевидно, словаки задержали цілий їх транспорт, наказавши негайно скласти зброю, а щойно після того вони зможуть їхати далі.

Переїхавши щасливо границю, ми стали просуватися словацькою землею до міста Кошиць, що тоді належало до Мадярщини. Їхали гарними, околицями, минаючи заможні села словацьких „седляків”-селян, що нас зустрічали хлібом, або запитом: „пречо висціговалісті се з до-мув”? Довгий шлях нашої мандрівки провадив через місцевості: Гуменне, Михайлівці, Ужгород аж до міста Кошиць. Дуже гарне це місто Кошиці, що в 1938 році дісталось в руки мадярів. Тут недовго ми перебували, переночували одну ніч і на другий день переїхали до місцевості Саклакапаті чи Сипляті, (точно не можу пригадати) що містилась над великою рікою недалеко Кошиць. Тут ми розтаборилися і під вільним небом на свіжому повітрі, серед непевної ситуації та постійного страху за наше майбутнє, прожили до кінця серпня. В останніх днях того ж місяця, приїхала до нас німецька військова комісія, наказала пред'явити списки всіх коней і возів, а переглянувши їх, заявила, що забирає за заплатою всі коні і вози для війська. Не було ради. Все добро, яке ми мали на возах, мусіли забрати і залишити на лузі. Без наших коней і возів, ми були враз позбавлені так потрібного у тому часі транспорту. Коли б заїснувала небезпека і треба було б втікати, то хіба „пер педес апостольорум” — себто ногами. На щастя чи нещастя такий стан не тривав довго. Одного гарного ранку заїхали до нашого табору військові автомашини, заладували наше мізерне добро й нас

самих та завезли до найближчої залізничної станції. Тут посадили нас до вантажних вагонів і повезли в напрямі Відня. Тоді їзда потягами не належала до приємностей, бо проїжджаючи через більші малярські станції як: Міскольч, Сгер і Будапешт, наш потяг завжди був наражений на повітряне бомбардування американської авіації, що свobodно рейдувала по малярських повітряних просторах. Але, Богу дякувати, нашому потягові вдалося ще перед налетами залишити щасливо нападнену станцію, і ми не були ні одного разу атаковані. В п'ятницю 1-го вересня 1944 року, наш довженний транспорт прибув на вантажеву станцію міста Відня — Штрасгоф. Близько тієї станції, знаходився німецький переходовий табір для втікачів, з якого німецька влада набирала безплатних робітників до невольної праці в Райху.

У таборі в Штрасгофі

Великий переходовий табір у Штрасгофі біля Відня, для чужинських робітників віденського обласного Уряду Праці, (Гауарбайтс-амт) був розташований недалеко залізничної станції, де кожного дня прибували численні транспорти втікачів чи забораних насильно робітників. Він своїм виглядом робив понуре враження. Ряди сірих, дерев'яних бараків, обведених зволами колючого дроту — виглядали радше як концентраційний табір. В таборі ні одної деревини, тільки в недалекому віддаленні від нього, красувався невеликий ліс-примана для таборовиків. Як пізніше я довідався, до того лісу провадив з табору скритий вихід, яким користувалася таборова поліція, а без її відома — наші таборовики, коли нелегально виходили з табору, щоб поїхати до Відня на закупки. Також туди втікали таборовики в часі налетів американських літаків, але дуже рідко, бо таборова сторожа пильно дбала, щоби ніхто не переходив з табору до лісу. Табір був поділений на дві частини, відділені від себе дротяною огорожею. В першій містилися дезинфекційні установи і відділ віденського „гестапо". Кожного дня від вчасного ранку до пізньої ночі, на доволі вузькому коридорі бараку, а також на подвір'ї, товпилися сотні людей: старих, молоді і дітей, що вижидали своєї черги до купелі, а там лікарських оглядин і поліційних вимірів включно з відтисками пальців. Було страшно й прикро дивитися на цих нещасних людей, яких гонили з місця на місце при знущаннях і наругах таборової служби. У другій частині згаданого табору, були розміщені мешкальні бараки, лікарня й адміністрація табору. Бараки брудні, повні блощиць, таких притаманних третьому „райхові", що в дуже прикрий і немилосердний спосіб докучали всім таборовикам, а зокрема малим дітям. Але на це не було ніякої ради. Вийшовши з купелі, я за допомогою мого знайомого, що вже якийсь час перебував в тому таборі, дістав приміщення в кутику одного бараку і там примістився разом з родиною. Барак цей був невеликий, але в ньому примістилися приблизно тридцять осіб. Ліжка в ньому дерев'яні, поверхові, без сінників. Життя в тому таборі було сіре, одноманітне і нудне. Ми сиділи цілими днями за дротами

як полонені, вдихали смердюче повітря і їли таку ж зупу з брукви. Місцева таборова команда тримала нас коротко. Не дозволяла нікому виходити з табору без перепустки, а коли якийсь щасливець удостоївся одержати від коменданта дозвіл, то тільки раз у тижні. Але таборовики давали собі раду, як могли й як обставини на це дозволяли. Підплативши будь-кого з таборової поліції, вибиралися вони ранком через критий вихід до поблизького лісу, а звідси на залізничу станцію і потягом віденської залізниці їхали до столиці Австрії, щоби закупити харчі та необхідні речі щоденного вжитку. Часом такі „прогульки” не вдавалися і прихоплений „невдачник”, йшов на кілька днів до арешту в таборі.

Перебуваючи досить довго в Штрасгофі, зазнав я всіх „благ” таборового життя і запізнався там теж з „новим ладом”, який гітлерівська Німеччина приготувляла для українців і інших народів Європи. По кількох тижнях перебування в тому огидному таборі, мене вислали на працю до цукроварні в Люнденбургу в Моравії, що була тоді прилучена до Австрії.

Праця в Люнденбургу — виїзд до Баварії

Маючи призначення на працю в цукроварні, я залишив табір в Штрасгофі, знайшов тимчасову квартиру таки недалеко табору і виїхав до Люнденбургу, по чеськи Бжецлави, щоби зголоситися на працю та знайти мешкання. Ходив від хати до хати, питаючи ввічливих, але недовірливих чехів за вільною кімнатою. Довідавшись, що я українець, чехи не радо ставилися до мого прохання, все знаходили якусь причину, щоби відмовити мешкання, хоч мали його на винайм. Пригадую собі, коли вже домовилися з одною чешкою щодо винайму однієї кімнати, в якій її дочка мала кравецьку робітню, її муж, повернувши з праці та довідавшись, що кімната призначена мені на винайм, заявив жінці: „тієї кімнати українцеві не віддам”. Та добра чешка з плачем відмовила мені кімнату. Очевидно, я тим не дуже зажурився, а пішов далше шукати. Після деякого часу, вдалося мені знайти мешкання, одну кімнату з цементовою підлогою в домі доброї і шляхетної чеської родини Ф., яка прийняла мене і мою родину так щиро і сердешно, як своїх рідних. За це я був тій родині дуже вдячний.

В цукроварні було багато українців на праці, з якими я запізнався і подружив. Праця тривала всього шість місяців, себто від жовтня 1944 до 1-го квітня 1945 року. Коли цукроварня закінчила свою сезонну працю, я з родиною залишив симпатичну чеську родину Ф., з якою за час нашого перебування під одним дахом ми сердечно співжили та подружили; також покинули добрих наших чаських сусідів, які нам завжди допомагали чим тільки могли. Прощалися з ними, в сльозах на очах, надіючись, що незабаром ми знову стрінемось. Ранком 1-го квітня 1945 року, ми виїхали з Люнденбургу потягом через велику вузлу станцію Знаймо, відтак Ігляву і Прагу до Баварії, до містечка Кульмбах, славного з того, що мало багато пив'яних бро-

варень та прекрасний старинний замок Плясенбург. Тут, в тому містечку, перебувала на примусовій праці рідна сестра моєї дружини з родиною. Приїхавши з різними перешкодами до Кульмбаху, ми залишилися у ньому дідавшися закінчення війни й приходу американців. У Кульмбаху ми застали багато українських родин з Бережан і повіту, як теж з інших повітів Галичини. Тут були наші знайомі і приятелі, з якими було приємно знову стрінутися в нових повоевних обставинах. Ми мали тепер багато вільного часу, який використовували на довго вичікуваний відпочинок, читання книжок і преси, дуже скупі на той час та на цікаві балачки, а крім того на вивчення англійської мови. У Кульмбаху прожили до жовтня 1945 року, опісля перенеслися до табору переміщених осіб в Байройті, Баварія.

Виїзд до Америки в 1949-му році

У таборі для українських біженців в Байройті, прожили ми до червня 1949 р. В тому часі одержали „Афідавіт” від наших приятелів з Нью-Йорку на приїзд до ЗСА. Після поладження різних формальностей, зв'язаних з виїздом, ми залишили Байройт, переїхали до Швайнфурту, а звідси до пристані в Бременгафен. По кількох днях перебування в переходовому таборі, що був розміщений недалеко згаданої пристані, 13-го липня 1949 року завантажили нас на військовий корабель „Гайнцельман”. Корабель залишив пристань і пустився в далеку дорогу до нової землі, З'єднаних Стейтів Америки. Довго ми стояли на чердаку корабля, вдивляючись у береги європейського континенту, що з кожною милею віддалювався від нас, аж вкінці зник, коли наш корабель вплив на широкі води заливу англійського океану.

По дев'ятьох днях морської їзди, 22-го липня 1949 року причалив корабель до пристані в Бостоні, Масс. Тут вітали нас дуже сердешно американські еміграційні урядовці з оркестрою на чолі, бо у нашому кораблі їхав 50-тисячний емігрант. Вечером того дня, ми прибули залізничним потягом до Нью-Йорку, де нас прийняли наші спонзори.

В тому метрополітальному місті, ми осіли на стало, одержали працю і живемо, дякуючи Всевишньому, за Його ласкаву опіку в часі нашої довгої і небезпечної подорожі, а нашим приятелям за їх добре, християнське серце, пам'ять та матеріальну допомогу в перших днях нашого побуту в Америці.